

20-йиллар охирида собик иттифок ва республикада тартиб топиб келаётган талаблар жамиятига хос хусусиятлар тобора ошкора намоён бўла бошлади. Бу жамиятнинг негизи бўлиб колган маъмурий-буйруқбозлик тизими, НЭП иктисодиётининг зиддиятларини ўзига сингдириб, «харбий коммунизм» анъаналарини давом эттириб борди. Асосий қисми паст малакали ва кашшок кишилардан иборат бўлган ишчилар бозор стихиясини якка тартибда зўр бериб қилинадиган ижодиётини эмас, балки тайинли маълум ижтимоий кафолатларни афзал кўра бошлади. Айнан мана шу ҳолатлар маъмурий ислохот тизимига мойиллик тугдирар эди. Бу эса оммани гоёвий жихатдан бўйсиндириш имкониятини енгиллаштирар эди.

Иктисодиёт, сиёсат, маданият партия ва давлат номенклатураси исканжасига тушиб қолди. Ҳукмрон партиянинг тор доирада қабул қилган қарорлари мамлакат учун мажбурий эди. Расман эълон қилинган демократик жараёнлар ижодий бахс, мунозаралар, келишув йўлларини қидиришлар амалда тўхтатилган эди. Советлар ва жамоат ташкилотлари юқоридан берилган директив кўрсатмаларнинг пассив ижрочиларига айланиб қолдилар. Ҳукмрон партия органларисиз биронта қарор ҳам, қабул қилиш мумкин бўлмай қолди. Ўша давр конституциясида эълон қилинган ҳақ-ҳуқуқлар оммавий равишда бузила бошланди.

Марказ ва жойларда партия-бюроқратлар аппарати тобора кўчайиб борди. Унинг бутун механизми ҳукмрон партиянинг «зўраки янги жамият» қуришига доир йўл йўриқларини амалга оширишга қаратилган эди.

Бутун мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаёти партия тазйиқи билан амалга оширила бошлади. Жумладан: 30-йилларда республикаимизнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти ҳам совет тарғиботининг мустаҳкамланиши ва шахсга сизгинишнинг кўчайиб бориши шароитларида ўтди. Ҳукмрон партиянинг таркибий қисми бўлган Ўзбекистон компартияси ҳам республика ҳаётининг бутун ижтимоий-иқтисодий, мафқуравий ва маданий соҳаларига раҳбарлик қилди. Барча жабҳалар унинг назорати остига ўтди. 1929 йилда ўтказилган партиядаги тозалаш натижасида ҳукмрон партия аъзоларининг 15,6 % унинг сафларидан чиқарилди. Уларнинг кўпи айбсиз бўлса ҳам жазоландилар. Оммага партия таъсирини кўчайтириш мақсадида қорхоналарда партия комитетлари ва цех ячейкалари, бригадаларда партия гуруҳлари, колхозларда бошлангич партия ташкилотлари тузилди. Кишлоқ советлари колхоз, совхозлар қурилишида, Кишлоқнинг сиёсий ва ҳўжалик ҳаётида партия бўлими амалга ошириб борадиган ижрочи органларга айланиб борди. 30-йилларда жамият ижтимоий сиёсий ҳаётининг барча соҳалари устидан ҳукмрон партия назорати янада кўчайди. Инсонларнинг бутун ҳаёти, уларнинг

ўй-фикрлари аста-секин ҳамма нарсани унутишга мажбур қиладиган янги жамият куриш гоёсини амалга оширишга қаратилди, ҳаддан ташқари тигиз ва уддалаб бўлмайдиган беш йилликлар топшириқларини бажаришга бўйсундирилди.

Янги иқтисодий сиёсат (НЭП) ўзил кесил барҳам топди. Кишлоқ хўжалигини зудлик билан коллективлаштириш йўлига қатъиян киришилди. Шаҳар билан Кишлоқ қисқа муддат ичида қаттиқ марказлаштириш ва маъмуриятлаштириш ихтиёрига тушиб қолди. Саноат ва савдода давлат сектори тобора қаттиқ монополист, яъни яққа ҳоким бўлиб борди. Ўзбекистонда ҳам саноатда умумийлаштириш жараёни бошланди. Майда саноатдаги хусусий секторнинг улуши тўхтовсиз қисқараверди ва 20 йилларнинг охирига келиб деярли барҳам топиб қетди. Индустриаллаштириш ва ҳунармандларни кооперациялаш натижасида республика саноатида хусусий сектор деярли бутунлай тугатилди.

Бошқарувнинг маъмурий-бўйруқбозлик тизимини таъминлашда иқтисодиётни ривожлантиришнинг режалар асосидаги усуллари муҳим рол ўйнади. Улар иқтисодиётга раҳбарлик қилишни давлат тамонидан ишлаб чиқарувчи халқ хўжалиги режалари асосида мумкин қадар кўпроқ марказлаштиришни мустаҳкамлаб берди.

Совет тузилишида азалдан мавжуд бўлган зиддиятлар 30-йилларда кўчя бошлади.

Ҳаётнинг барча тамонлари устидан давлат тўла назорат олиб борадиган, партия аппарати ҳар қандай ҳуқуқ чиқаришга қодир бўлган вазиятда меҳнаткашлар ҳаётининг ижтимоий иқтисодий, маиший соҳаларни ислоҳ қилиш ёки лоқал юмшатиш тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин бўлмай қолди.

Ўша давр ҳуқуқрон мафқураси томонидан социализмнинг капитализмдан афзаллиги тўғрисида, меҳнаткашлар фаровонлигини тубдан юксалтиришга, ҳаётнинг асл моҳиятини ўзгартиришга қодир бўлган янги ижтимоий тизим тўғрисида эълон қилинган фикрлари марксизм-ленинизм назариясига, шак-шубҳасиз, жозибадор тус берар эди. Бироқ маъмурий-ислохот, тоталитар тарғибот шароитларида бу назариянинг амалиёт билан тўқнашувига бардош бера олмагани 30-йилларнинг ўзидаёқ маълум бўлиб қолди. Чунки ҳаёт тажрибаси моддий бойликларни бир текис тақсимлаш, ишлаб чиқариш воситаларини умумлаштириш, хусусий мулкни тугатиш, бозорга қараб хўжалик юритиш механизмларидан воз кечиш сиёсатининг беъманилигини исботлаб берди.

Ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигининг пасайиб бориши муқаррар суръатда меҳнатга тўланадиган ҳақ миқдорининг қамайишига, меҳнат ва турмуш шароитларининг ёмонлашиб қолишига олиб келди. Меҳнат тўғрисидаги қонунларнинг қаттиқлашуви ишчиларнинг ишлаб чиқаришга ва Кишлоқ аҳолисини қолхозларга зўрлаб бириктириб қўйиш, ишга қечикганлик учун жиноий жазо беришни жорий этиш ва бошқа қоралар тоталитар тузимнинг самаралари бўлиб, улар оғир оқибатларни келтириб чиқарди.

Мамлакатда маъмурий ислохот, бюрократик тузимнинг шаклланишида сунъий обрўлар билан, қаттиқ қуллик ва жаҳолат орқали «халқлар отаси» номини олган И.В.Жугашвили (Сталин) нинг хизмати қаттадир. У 1922 йилда мамлакат ҳуқуқрон партияси марказий қўмитаси бош қотиби лавозимини эгаллаб, 20- йиллар охирида «дохий» даражасига эришган эди. У ўта усталик билан ўзидан ҳар тамонлама қучли бўлганларни йўқ қила олди. Ўзи сингари бюрократ, тоталитарларни эса ўз атрофига тўплади. У ўзига халқ ишончини қозона олган большевиклар раҳбари номини ўзига қалқон қилиб олди. Сталин оппозициячилар билан қурашни «Социализм учун қураш» дек тарзда олиб борди. У Лениннинг давомчиси ролини ўйнади. Қим ўзига қарши қикса, уни «Ленинга қарши», «социализмга қарши», деб эълон қилди.

Ўша даврдаги ташки ахволнинг огирлиги, мамлакатнинг ҳолсизлиги ҳам марказлаштирилган бошқарув учун имконият яратиб берди. Айниқса мамлакат аҳолисининг катта қисминининг саводсизлиги ҳам бундай бошқарувга имкон яратди. Бу ҳолатлар эса Сталин шахсига сизинишдек узок давом этган касалликни келтириб чиқарди.

Мамлакатда бундан кейинги амалга оширилган барча ишлар, муваффақиятлар, ютуқлар Сталин номи билан боғланди. Унинг номини янада улуглашда «сохта шиорлар», «сохта ташаббусқоликлар», «сохта қахрамонликлар» ҳам муҳим рол ўйнади. Айниқса фашизмга қарши матонат билан қурашган халқнинг галабаси ҳам «Сталин бошчилигидаги галаба»га айланди.

Буюк орзу-ниятлар билан «янги жамият» қурмокчи бўлган оддий халқ эса мамлакатда бўлаётган сиёсий жараёнлар моҳиятини англаб ета олмас эди. Чунки Сталин ясаган сиёсий аппарат, унинг гоҳий ўналиши барча қилинаётган ишлар оддий халқ, меҳнатқашлар манфаати учун қилинаётгандек тасаввур ҳосил қилар эди. Ҳатто одамлар Сталинсиз ўз ҳаётларини тасаввур қилолмаслик даражасига ҳам тушиб қолган эдилар. Шу сабабдан ҳам улар Сталин вафот этганда (1953 йил 5 март) «энди нима қиламиз?», «энди қандай яшаймиз?» деб васвасага ҳам тушган эдилар.

Ана шу тариқа бошқаришнинг маъмурий-бўйруқбозлик усули, Сталин шахсига сизиниш мамлакатда ўзбошимчалик ва гайри қонунийликни бошлашга ва бундай ҳолатларни қенг миқёсда ёйилишига шароит яратиб берган эди.

Биз ўрганаётган 20-30 йилларда Республикамиз ҳаёти Марказнинг қаттиқ назароти остида ўтар эди. Партиянинг йўл-йўриқларидан бир оз бўлса-да четга чиқиш сиёсий, ақсил инқилобий ҳаракат деб баҳоланар эди.

«Социализм мустақамланиб борган сари синфий душман қаршилиги ҳам шунчалик қўчайиб боради» деган сталинча сохта гоҳ бутун мамлакатда қатагонлик сиёсатини бошланишига сабаб бўлди. ВКП(б) марказий қўмитаси томонидан ўйлаб чиқарилган «партиядаги ўнг ҳатар» нинг эълон қилиниши билан мамлакатда «Троицкийчилар» никоби остида, ҳибсга олинишлар бошланди.

Мамлакатда бошланган қатагонлик сиёсатининг бош мақсади зўрақи ўрнатилган тузумга қарши бўлганлардан ўч олиш, Сталин сиёсатидан норози бўлганлар ва ундан ақл, билим жиҳатдан устун турганларнинг йўқ қилиш ҳамда янгиқа қўринишда давом этаётган мустамлақачилик сиёсатини мустақамлашдан иборат эди.

Ўзбекистон қомпартиясининг IV съезди (1929 й) ҳам Республикамизда партия ташқилотларидаги гуруҳбозликка қарши қураш никоби остида таъйик меҳанизмини ишга туширди.

Дастлаб жойларда миллий маданиятни қайта тиклаш, халқ турмушини яхшилаш муаммоларига диққатни жалб этишга уринган раҳбар қодимлар ва ижодий зиёлийлар йўқ қилинган эди. Айнан шу муносабат билан республиқамизнинг Турор Рисқулов, Абдулла Раҳимқоев, Назир Тўрақулов, Иноғомжон Ҳидиралиев, Қайғисиз Атақоев, Султонбек Ҳўжанов синғари машқур арбоблар миллилатчилиқда айбландилар.

Ижтимоий-иктисодий ривожланишнинг муқобил йўлларини амалга оширишга уринган қишиларга гуруҳбозликка қарши қураш шиори остида айблар қўйилди. Кейинчалик «иноғомовчилиқ», «18лар гуруҳи», «қосимовчилар» деб ном олган ишлар ҳудди ўша пайтларида тўқилган эди.

1929 йил охирларида атокли маърифатчи Мунаввар Кори Абдурашшидхонов бошчилигидаги «миллий истиклол» ташкилотининг аъзолари камокка олинди. Камалган 85 нафар аъзолардан 15 таси отиб ташланди, колганлари эса тузатиш-мехнат лагерларига жўнатилди. Йирик жамоат арбобларидан Маннон Абдуллаев (Рамз), Носир Саидов, Махмуд Ходиев (Боту), Хосил Василлов, Собир Кодировлар ўлим жазосига ҳукм этилдилар, кейинчалик бу ҳукум узок муддатли камок жазоси билан алмаштирилди.

1930 йили Давлат банки аппаратида тозалаш ўтказилиб, бир канча раҳбар ходимлар камокка олинди. Республика Олий судининг собик раиси Саъдулла Косимовнинг иши билан боғлиқ «косимовчилик» деган, ишлар тўғиб чиқарилди. Суд ишларининг ҳаммаси асосан илгор сиёсий арбобларни йўқ қилишга қаратилган эди. Буларнинг ҳаммасида Сталиннинг хўжалик муоммаларини маъмурий қоралар билан ечишга мойиллиги ва чексизхокимлик қилишга интилиш мудҳиш ролни ўйнади. 20-йиллар охирларида бошқа республикаларда бўлгани каби, Ўзбекистонда ҳам хусусий капитални ва нэпманлар, бойлар хўжаликларининг қолдиқларини жуда қисқа муддат ичида тугатиш йўли қўллаб қувватланди. Мана шу нэпманлар, бойларнинг ҳаммаси социалистик қурилишнинг энг ашаддий душманлари деб эълон қилинди.

1930 йил февралидан бошлаб Ўзбекистонда қулоқ хўжаликларни тугатиш компанияси бошланди. Бу компания, худди бошқа республикалардагидек, қонунлар ва инсон ҳуқуқларини қўпол равишда бузиш ҳоллари билан биргаликда давом этиб борди. Биргина Мирзачултумани (Тошкент округи) да 75 та хўжалик қулоқ қишлоқ сифатида тугатилди. Қўпгина районларда қулоқ хўжаликларигина эмас, балки ўрта ҳол ва ҳатто қамбағал хўжаликлар ҳам мусодара қилинди. Натижада Ўзбекистонда биргина 1930 йили 2648 та қулоқ ва бойлар хўжаликлари деб аталган хўжаликлар тугатилди. 1930-1933 йиллари тугатилган хўжаликлар сони 5,5 мингтага етди, уларнинг қўпчилиги иттифокнинг бошқа районларига, асосан Украина ва Сибирга қўчирилиб юборилди. Қўчирилганларнинг қўпчилиги нобуд бўлиб кетди.

Собик иттифокда катагонликнинг кенг миқёсида бошланиши ВКП(б) XVII съёзди (1934 йил) ва унда қўрилган ташкилий масалалар билан боғлиқдир. Съезд якунида партия марказий қўмитасига қотиблар сайлови ўтказилди. Номзодлар орасидан С.М.Киров қўп овозни эгаллади. Сталин усталик билан бош қотиб (сарқотиб) сайловини ўтказдирмади. Чунки С.М.Киров сарқотиблик лавозимини эгаллаши мумкин эди. Шу сабабли Сталин то умрининг охиригача ҳукумат раиси ва партия марказий қўмитаси қотиби (сарқотиб деб аталмаса ҳам у партиянинг бош раҳбари сифатида фаолиятини давом эттирди) лавозимларида турди.

Партия XVII съездидан кейин қўп ўтмасдан С.М.Киров ўлдирилди. Бу воқеа партия ва мамлакатда кенг қамровли катагонликни бошлаб берди. Бу ҳаракатлар номига Киров душманларига қарши қураш нисбатида бўлсада, аслида съездда Кировга қўп овоз бериб, Сталинга унча ишонмаган коммунистлардан ўч олишдан иборат эди.

Партия XVII съездида қатнашган 1956 делегатдан 1108 таси, съезд сайлаган 139 та марказқум аъзолари ва аъзоликга номзодлардан 98 таси, яъни 70 фоизи катагон қилинди.

Сталин съезддаги сайловлардан сабоқ чиқариб, ўзидан ҳар томонлама қучли, онгли фаолларни йўқ қилишга қиришди. Собик иттифокдаги катагонлик 1937-1938-йилларда ўзининг энг юқори чўққисига қўтарилди. Партия ва давлат раҳбарларидан Зиновьев, Каменев, Бухорин, Риков, Пятаков, Томский қабилар устидан сунъий айблар тўқилди. Мамлакатда «Зиновьевчи», «Каменевчи», «Бухаринчи», «Пятаковчи», «Томскийчи»лар

кидирилди. Бир неча минглаб кишилар ана шу ёрликлар билан катл эттирилди ва лагерларга жўнаттирилди.

Ўзбекистонда янги катагонлик партия ва Давлат олдида катта -катта хизматлар килган атокли арбобларни камокка олишдан бошланди. Сиёсий бошкарма органлари (ОГПУ) Ф.Хўжаев¹, А.Икромов, Д.Манжара, С. Сегизбоев, А.Каримова ва бошқалар хусусида советларга карши кўпоровчилик ишларини тўкиб чикардилар. Булар назарий бахс ва мунозараларда ўз позицияларини махкам туриб химоя қиладиган хурматли ва эътиборли халқ етакчилари эди. Улар шахсга сизгинишнинг яқка партия зўравонлиги илдиз отиб кетишининг хавфли эканлигини очик равшан тушинар эдилар. Улар жойларда катта ҳукм ўткази оладиган бўлишларига қарамай катагонларнинг зўрайиб боришини тўхтатиб қолмадилар. Ўзбекистонда кенг қўламли агентура қузатувлари ва оммавий равишда камокка олиш ишлари ташкил этилди. 1937 йилнинг август сентябр ойларида бир неча минг кишилар республика ички ишлар халқ комиссарлиги (НКВД)нинг ички камокхоналарига тушиб қолди. Уларнинг орасида ЎЗ компартия марказий комитаси котиблари С.Болтаев, И.Худайкулов, А.Цехев, марказқўм бўлим бошлиқлари М.Шермухаммедов, М.Усманов, К.Берчин, ЎЗЛКСМ марказқўми котиблари И.Ортиков, Т.Рискулов, Ф.Тарасов, Республика халқ комиссарлари А.Исламов, М.Турсунхўжаев, вилоят партия қўмитаси котиблари Д.Ризаев, К.Болтаев, Н.Исроилов, Ю.Ирисметов ва бошқалар бор эди. 1938 йил баҳорига келиб вилоятлар, шаҳарлар, партия қўмиталари котибларининг 60% дан кўпроги, шу йилнинг иккинчи ярмида эса вилоятлар, шаҳарлар, районлар партия қўмиталарининг 114 нафар котиблар катагон қилинди.

1934 йилдан 1938 йилгача бошқа республикалар қаби Ўзбекистонда 40 мингдан зиёд киши жазога тортилган эди. Шулардан 730 таси халқ душмани деган тухмат билан отиб ташланди.¹

Ўзбекистон жамияти ҳамма табақаларга кенг ёйилган хибсга олиш тўлкини остида қолди.

Ўзбекистон НКВДсининг ички турмаси ва бошқа жойлардаги камокхоналарда маҳбуслар шафқатсиз жисмоний жазоларга маҳкум этилар эди. Энг қучли ва мардонавор кишилар ҳам ахволи иложсизлиги қўриб ва ўз яқинларининг тақдирларидан хавотир олиб қилмаган жиноятларини тан олишга мажбур бўлар эдилар.

Маҳбусларнинг қўплари ўз-ўзини ўлдиришни бирдан бир чора деб билардилар.

30-йилларнинг охирида Ўзбекистон ҳамманинг қўнглига тушган дахшат, хоинлик, зўрлик ва бедодлик шароитига тушиб қолди.

(Халқимизнинг гули бўлган зиёлиларимизнинг, етакчиларимизнинг катагон қилинишида ўз юртдошларимизнинг айрим вакилларини қўрқувдан хоинлик, сотқинлик қилганликларидан, амал қурсиларига ўтириш мақсадида бир бирларини сотганларидан, ўша давр катагонлик мафқураси таъсирида қўзлари қўр бўлиб қолган айрим миллатдошларимизнинг қабих ишларидан ҳам қўз юммаслигимиз керак).

Шу тарика инсонийлик ва демократия принципларини топтаб, оёқ ости қиладиган, ҳар қандай ўзгача фикр юритишни қуч билан бўғадиган, оммавий ўзбошимчалик ва зўрлик ўтказиб, Ватанга содиқ неча ўн минглаб кишиларни қириб ташлаган тоталитар тарғибот қарор топиб борди.

"Социализм қурилиши" деб аталган йилларда янги жамият кишининг тўла қонли образини яратиш бобида ҳормай толмай қураш олиб борган ўзбек зиёлиларининг катта бир ғуруҳи ҳеч қандай асоссиз сабаблар, уйдирма тухматлар ва бўхтонлар орқасида

шубха остига олиниб, умумий таъкиб ва кувгинга гирифтор бўлдилар. Ажойиб фан захматкашлари, кобилиятли ижод сохиблари, маданият жонкўярлари сталинча катагонликнинг айбсиз айбдорлари, бегунох курбонлари бўлдиларки, буни ҳеч нарса билан оқлаб бўлмайди. Бундай мислсиз аянчли қисматга, жисмоний йўқ қилинишга маҳкум этилган сиймолар орасида А. Кодирий, А.Фитрат, А.Чўлпон, К. Алиев, Ш.Сулаймон, У.Носир, 2 О.Хошим, М.Суфизода, А.Ёкубов, Миён Бўзрик, Солихов сингари ўзбек халқининг маънавий мулкига бебаҳо ҳисса қўшган ўнлаб унинг ажойиб ўғлонлари борлиги бизни чуқур қайғу ва изтиробга солади.

Ўз халқининг қуйлагани, унинг даври, ташвиши, ҳасрати ва муаммоларини ўйлагани учун бу ўта исътедод сохибларининг йўқ қилинганлиги, уларнинг ёркин ижоди сўндирилгани-тоталитар тузум хунрезлиги ва бебошлигининг қонуний натижасидир.

Тоталитар тузум, шахсга сизгиниш ва сталинча катагонлик сиёсати Ўзбекистон халқ таълими ривожига ҳам салбий таъсир этди. Таълим тарбия ўта сиёсатлаштирилди. Миллий маданий меъросни ўрганиш, миллий тарбия усулларидан фойдаланиш тақиқланди. Мактабда "большевикча тарбияларни" ўрнатиш учун олиб борилган кураш ёш авлод тарбиясига путур етказди, натижада болаларга катталарнинг хошироқдасини ва талабларини итоатгўйлик билан бажарувчилар деб қараладиган бўлди. Бўлаётган ишлардан халқни қалғитиш, халқда "дохий" га муҳаббатни янада ошириш учун галаба рапортлари, ўлкан ютуқлар, буюқ натижалар керак эди. Бу галабалар "дохий" образининг янада яқинроқ бўлиши учун нима қилиб бўлса ҳам қўлга киритилиши лозим эди. Бирон натижага эришилмаса, бунинг учун жавоб бериш керак эди. Шу сабабли Сталин мамлакатнинг исталган жойида хоҳлаган кишини катагон қилиш учун назарий асос бўла оладиган фикрларни башорат қила олар эди. "Правда востока" газетасининг 1940 йил 30 июн сонидида эълон қилинган "халқ маърифатининг юксак марралари сари" номли мақолада: "Партия ва шахсан ўртоқ Сталин кун сайин болаларга, мактабга бўлган ҳақиқий муҳаббат ва ғамхўрлик намуналарини кўрсатмоқдалар. Сталиннинг қўлида пионер кизча билан тушган тасвири бизда партиянинг совет болаларига бўлган меҳр муҳаббати тимсоли бўлиб қолди"-деб ёзилган эди. Ва ҳоланки 1939-1940 йилларда "дохий севган" болаларнинг 4.7% мактабларга жалб этилмаган, 6.1% мактаблардан қетиб қолган, жами 100 мингдан зиёд болалар мактабларга қатнамай қўйган эдилар.¹

30-йилларда кўпгина ҳалол ўқитувчилар ҳам "халқ душмани" деб эълон қилинди. Уларнинг фарзандлари эса, бундай "ёриқни" олган бошқа кишилар фарзандлари

сингари комсомол аъзолигидан ўчирилиб, мактаблардан хайдалдилар.

Катагон йилларида фавкулудда конунлар қабул қилинди. 12 ёшдан бошлаб ўлим жазосини қўллаш мумкин бўлиб қолди. Ўсмирларнинг катталар билан биргаликда қатл этилган ҳоллари ҳам содир бўлди.

Катагонликлар оқибатида ўқитувчи кадрлар сони камайиб кетди. Халқ таълими тузими раҳбарлари, педагог олимлар ҳибсга олиниб, "халқ душмани" сифатида йўқ қилинди: (халқ таълимида катагонликни кенгрок, тушунтиришни истаган ўқитувчилар учун профессор И.Турсуновнинг "Истиклолга интилган қалблар нидоси" (Т., 1993 и) китобини тавсия этамиз.)

Меҳнатқашларни қалғитиш учун матбуотда "халқ душманлари" ни "фош этадиган" мақолалар мунтазам эълон қилиниб борилди. Шу мақолалардан айримларини матнда келтириб ўтишни лозим топдик:

"Душманлар Ўзбекистон Маориф халқ комиссарлигини беҳудага қўлдан бермай келган эмаслар. Турли даврларда Маориф халқ комиссарлигига бошчилик қилган Усмонов, Каримов, Ризаев, Рамзий каби собиқ халқ комиссарларининг ҳаммаси халқнинг ашаддий душмани бўлиб чиқдилар. Қўпгина шаҳар ва район Маориф бўлимларининг аппаратлари ҳамда мактаблар мана шундай тўдалар билан ифлосланган экан халқ душманлари жуда катта зарар келтирдилар. Уларнинг зарар қўрандачилик ҳатти ҳаракатлари оқибатида мактаб ёшига етган болаларни умумий мажбурий ўқишга жалб этиш иши хануз тўла амалга оширилаяпти. Халқ душманлари ўзбек болаларининг тўлиқсиз Ўрта ва Ўрта мактабларни тугаллашларига тўсқинлик қилдилар. Мана шунинг учун 8 -10-синфларда ўқиётганларнинг 11% гина маҳаллий миллат вакиллари дир Ўзбекистон мактабларига ўқитувчи кадрлар тайерлаш ишига зарар қўрандаларча муносабат оқибатида 2176 ўқитувчи етишмаётир... "Правда востока" газетаси, 1938 и 6 январ)

"Халқ комиссари Сорокин қаноти остидаги миллатчилар ўзбек ўқувчиларини ўзбек тилини дарсликлардан ўрганиш имкониятидан маҳрум қилдилар. Халқ комиссари эса қотибалардан ташкил топган ўтиб бўлмас тўсик орқасига, кабинетига ўтириб олиб, ташқарида нима бўлаётганидан беҳабар". Бу даврда матбуотда бундай айбларнинг ёзилишининг ўзи инсонни суд ва терговсиз отиб ташлаш учун қифоя эди.

Юқорида номи зикр этилган К.Сорокин 1936 йил июл ойида республика халқ маъорифи комиссари қилиб тайинланган эди. У 15 ойгина халқ комиссари бўлиб ишлади. 1937 йилнинг 29 сентябрида уни ҳибсга олишди. Сўнгра унинг рафикасига ҳам ҳибсга олиш тўғрисидаги ордерни қўрсатишди. Бироқ уни (Гулсум Абдурахманова) ўша вақтда ҳомиладор эканлиги қутқариб қолди. Уни қамокдан чиқариб, яшаб турган уйини тезда бўшатиб қўйишни талаб қилишди. У икки ёш гўдаги билан қайнонасининг кичик бир уйига қўчиб ўтди.

У Сталинга, Ворошиловга, Берияга мактублар ёзди. Лекин "Эрингиз хат ёзишиш ҳуқуқларидан маҳрум этилган ҳолда 10 йилга ҳуқуқ қилинган деган мазмундаги жавоблар Берия имзоси билан қеларди. Кейинчалик қамок муддати хатлар бўйича икки барабар қўпайтирилди. Эри ҳибсга олингандан уч ой кейин отиб ташланганлигидан беҳабар Гулсум опа ҳар ойда эрининг турмада қун қечириши учун НКВД қассасига олтмиш сумдан пул тўлаб турди. У бу йиллар ҳатто, "дохий" тезда адолатни тиклайди, деб қутди. Ҳатто, ўзининг 1938 йил январда тугилган қизига Сталиннинг қизи шарафига Светлана деб ном ҳам қўйган эди.

("Правда Востока" газетаси, 1937 йил, 15 сентябрь.)

Сталинча мустабид ҳокимияти дастидан миллий жумҳуриятлар мустакиллиги, суверенлиги барбод этилибгина қолмай, шу билан биргаликда уларнинг фуқаролари ички эътиқоди, асрлар оша давом этиб келган миллий қадриятлари, урф-одатлари, расм-русмлари, диний эътиқодлари ҳам топталди.

Динни, рухонийлар ва диндорларни таъкиб қилиш халқнинг маънавий маданиятига нисбатан даражада зарар етказди. Маъмурий ислохот тартиботи ўрнатилиши билан динга илмий, миллий нуқтаи назардан ёндошиш инкор этила бошлади. "Социализмда динга ўрин йўқ, унга дин бегона" деган қоида устун бўлиб қолди. На масжидлар, на черковлар, на диндорлар шу қадар микёсдаги таъкибларни ҳеч қачон бошидан кечирмаган эдилар. Республика рухонийларининг асосий қисми 30-йилларда концентрацион лагерларга жунатилди. Масжидлар бекитиб қўйилди. Уларнинг ақсарияти отхоналар, омборхоналарга айлантирилди.

Бу қилинган ишлар, шубҳасиз, миллионлаб кишиларнинг шахсиятига, миллий гурури, ҳис-туйғуларига таъсир кўрсатмай қолмади. Хатто шундай ҳолатларга ҳам дуч келиндики, жумҳуриятимиздаги қўплаб ҳонадонларда вақти- вақти билан ўтказиб туриладиган тинтув пайтида араб ёзувида босилган бирор китоб топилгудай бўлса, унинг номи, мазмунини суриштириб ҳам ўтирмасдан, ўша ҳонадон соҳибига жамиятга ёт унсур шахс деган лаънат тамгаси босилиб, уни қамок ёки сургун жазосига маҳкум этиларди.

Хоразм вилоятининг Гурлан туманидаги Бегувул қишлоғида илмий, яхши фазилатлари билан элда ҳурмат қозонган, аёлларни ўқитиб, саводли қилган муътабар онахон Бибижон Исмоиловани 80 ёшида диний китоб ўқишда айблаб, қамокка олишган ва момо қамокда оғир аҳволда вафот этган. Холбуки, уйига ўша қушқунлар бостириб қирган кечада Бибижон момо ўзининг ҳамиша ўқиб юрадиган севимли "ахлоқул-муҳсинин" (яхши хулқлар) китобини ўқиб ўтирар ва бу асар гўзал инсоний фазилатлар таърифидан ҳикоя қилар экан. У даврларда ноҳақ айбланиб муштираб момо сингари фожеали қисматга дучор бўлганлар қўплаб учрарди. Бундай ҳоллардан саросимага тушган одамлар аввалгидек китобхонлик нари турсин, хатто эски китобларни қўлга олишдан уни уйда асрашдан ҳам ҳадиксирайдиган бўлиб қолгандилар. (Қаралсин: М.Содиқов. Эркесвар, ҳуриятпарвар эл ворисларимиз, т., "Қамалак", 1992, 38-бет).

Бу ҳилдаги бедодликлар, баттолликлар орқасида халқимизнинг Қадим Қадимдан, авлодлар оша авайлаб, сақланиб, асралиб келинган қўплаб нодир маънавий қадриятлари, миллий удумлари, урф одатлари завоқ топди, емирилди, одамларнинг эса мутелиги, маънавий, рухий мажруҳлиги қўчайиб борди.

Бирок шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Сталинча мудҳиш йилларда ҳам ўз иймон эътиқодини сотмаган, ўз фикридан қайтмаган, ўз гоёсига содиқ бўлган юртдошларимиз кўп эди. Уларнинг тирик қолганлари мустақиллигимизга эришишимизга ўз ҳиссаларини қўшдилар ва қўшмоқдалар.

Фашизмга қарши уруш тамом бўлгандан кейин орадан кўп ўтмай барча республикалар сингари Ўзбекистон бўйлаб яна бир ялпи террор тўлкини бўлиб ўтди. 30-йиллардаги Қатагонлар асосан партия, совет, ҳўжалик ва ҳарбий кадрларга бўлган бўлсада 40-50-йиллардаги Қатагонлар эса асосан маданият ва илм фан арбобларига тааллуқли бўлди.

Собиқ иттифокдаги ҳуқмрон партия марказкуми уруш йилларида фашизм асоратини,

немислар босиб олган ерларда одамлар онгига фашизм мафкурасининг таъсири бўлганлигини ва бунинг оқибатида матбуот, санъат ва адабиётда-гоясизлик сиёсатдан йироқ туриш, ҳаётий ҳақиқатни бузиб кўрсатиш, реалистик традициядан четлашиш, умидсизлик, келажакка ишончсизлик пайдо бўлганлигини рўқач қилиб, 1946 йилнинг августида "Звезда" ва "Ленинград" журналлари ҳақидаги, 1948 йилда "улуг дўстлик" операси ҳақидаги ноҳақ қарорлар қабул қилди. Уларда совет адабиёти ва санъатининг бир канча талантли ходимларининг ижодига ноҳақ ва асоссиз айблар қўйилди. Партиянинг адабиёт ва санъат масалаларига оид қарорларини амалга ошириш вақтида матбуотда ва ижодий ташкилотларда баъзан ҳаттоларга ва бузиш ҳолларига йўл қўйилди бадий проблемаларни ижодий муҳокама қилиш баъзан маъмуриятчилик билан алмаштирилди, адабиёт, мусика ва кино асарларига баҳо беришда айрим ҳолларда баъзи асарлар асоссиз танқид қилинса, баъзилари асоссиз макталди.

Бу қарорлар (булар ўша даврдаги бош идеолок А.А.Ждановнинг ташаббуси ва кўрсатмаси билан қабул қилинган эди)нинг бажарилиши бутун мафкурани, шу жумладан ижодиётни, адабиёт ва санъатдаги демократик тараққиётни кўп йиллар давомида бўғиб қўйди. Қарорларнинг салбий таъсиридан Ўзбекистон ва унинг партия ташкилоти ҳам четда қолмади. 40-йилларнинг охири, 50-йилларнинг бошларидаги ЎзКомпартия Марказқўмининг барча бюро йигилишларида, 1952 йилда бўлиб ўтган Марказқўм Х Пленумида миллатчиликка қарши никоб остида ўзбек халқининг маданий меросига, бадий ва илмий зиёлийларга қарши қураш бошланди. Республиканинг кўпгина ёзувчилари, олимлари, партия ва давлат арбоблари миллатчиликда айбландилар. "Айрим ўзбек ёзувчиларининг ижодида, -деб кўрсатилган эди. ЎЗКП б МКнинг 1949 йил 25 июндаги буйруқ қарорида-миллатчилик, миллий чегараланиш, феодал ўтмишни кўкларга кўтариш ва эски феодал маданият олдида қулла қарча таъзим қилиш ҳоллари сезилиб туради". Қарорларда А.Қаххор, Г.Қулом, А.Қаюмов, М.Шайхзода, Ойбек, Миртемир, Уйғун, М.Бобоев, У.Рашидов, Шуқурулло, С.Аҳмадларнинг ижоди қаттиқ танқид остига олинди. Айниқса ўз саҳифаларида ўқувчиларни тартибсизликка ундовчи мақола ва бадий асарлар бериб борганлигида, космополитизмда (сиёсатдан йироқлашишда) айбланган Ойбек раҳбарлигида чиқиб турган "Шарқ юлдузи" журналы қескин танқид остига олинган эди.

1951 йилнинг 8 апрелидаги ЎЗКП б МК бюросида "Ўзбекистон ССРда мусика саноатининг аҳоли ва уни янада ривожлантириш қоралари тўғрисида" қабул қилинган қарорда мусика санъати ҳаётдан йироқлашишда, ўзбек халқини янги ҷамият қуриш руҳида тарбиялашга хизмат қилмаётганлиқда айбланди. Классик ва миллий мусикалар, мақомлар, "Фарҳод ва Ширин", "Лайли ва Мажнун", "Тоҳир ва Зухра", "Алпомиш" қаби асарларни тарғибот қилиш тақиқланди. Қўштирноқ ичида Миллатчиларга космополитларга, пантуркчиларга қарши матбуотда қенг қомпания бошланди. 1951 йилнинг 10 августида республика матбуотида Туроб Тўла, Қамтар Отабоев, Миртемир, А.Бобожонов, С.Абдуллаев, Ҳабибийлар ижодини қескин қоралаган "Айрим шоирлар ижодида мафқуравий бузилишлар" номли мақола босилиб чиқди. 1951 йилнинг 24 августида эълон қилинган мақолада Ойбек, Ҳ.Зарипов, Ҳ.Ёқубов, И.Қултон қаби илмий ходимлар "мафқўравий ҳато ва бузилишда" айбландилар.

М.Шайхзода, Шуқурулло, Юсупов, Қулом Алимов ва яна бир канча шоир, ёзувчилар 1951 йилда "совет тузимига қарши миллатчиликда" айбланиб қамоққа олиндилар ва 1952 йилда 25 йиллик қамок ҷазосига ҳуқум қилиндилар.

Республикада 50-йиллар Қатагонлигини бошлаб беришда ҳуқмрон партия марказқўми

карорларини Ўзбекистон ҳаётида тадбиқ этишда ЎзКомпартия марказкумининг 1952 йил 21-22 февралда бўлиб ўтган X пленуми ва унинг қабул қилган қарорлари катта роль ўйнади. Пленумда тингланган ва муҳокама этилган биринчи қотиб А.Ниёзовнинг "Республикада идеология ишларининг аҳоли ва уни яхшилаш қоралари ҳақида" ги докладида шундай деб таъкидланган эди: "Кейинги икки йилда республикада адабиёт ходимлари орасидан совет тузимига қарши, миллатчилик қайфиятида бўлган гуруҳ очиб ташланди. Бу гуруҳ Совет давлатига қарши душманлик ишини олиб борди. Бу гуруҳ аъзолари олдин айбланган миллатчилар билан яқин алоқада бўлганлар, улар мафкуравий бузук мазмундаги шеърлар ёзиб, миллатчиларнинг Совет тузумига қарши асарларини идеаллаштириб, оммага таркатганлар".¹

Пленумда жамиятшунос-олимларга ҳам ноҳақ айблар қўйилди. Жумладан файласуф В.Зоҳидов "буржуа миллатчиси", тарихчи А.Бобоҳўжаев "пантуркизмни тарғиб этувчи", иқтисодиётчи А.Аминов эса "буржуа миллатчилари билан алоқа қилувчи"лар сифатида айибландилар.

50-йилларнинг бошларида яна 60 тача энг кўзга кўринган қобилятли олимлар ва ёзувчилар, санъат арбобларининг рўйхати тузилиб, уларни ҳам миллатчи, асл инқилобчи ва ҳақозо ерликлар остида жиноий жаз оға тортишга уриндилар. Бу офатлардан қутилиш жуда қimmatга тушди. Лекин адолат, қарчи тезда бўлмасада, ҳарқалай тикланган эди. Ўзбекистон илм-фани, маданиятининг асосиз Катагон қилинган қўпгина арбоблари 1956 йилда батамом оқландилар. 1940 йилларнинг охирида сургунга юборилганларнинг ҳаммаси озод қилинди. Йўқотиш рўйхатига қўшилган, ҳалқимизнинг қарори бўлган 60 та зиёлиларимиз устидан тайёрланган ҳукм бекор қилинди. Зулмларга қарши адолат ўрнатилган бўлсада. Сталинизм вужудга келтирган таталитар тузум бедодлиги ва бешафқатлиги ҳалқимизнинг орзу умидларини қил-парқин қилди, суверен ҳуқуқлари-миллий муқтақиллигини завоқ тоқтирди. Ўзбекистон оёқ қўли қишанланиб, марказ деб аталмиш зўравон ҳокимият исқанжасига тушиб қолди. Унинг тил забони қесилди, алифбеси ўзқартирилди, ўтмиши, тарихи қўздан йироқлаштирилди. Сталин шахсига қигиниш туфайли қуй берган Катагонлик сиёсати собиқ мамлақат миқёсида 50 миллиондан ортиқ қишини ўз домига торди.

"Московские новости" газетасининг 1988 йил 27 ноябрь сонидаги Рой Медведевнинг "Сколько жертв в году культа личности Сталина?" номли мақоласида Катагон қилинганлар сони йилларгача тақсимланиб қуйидагича берилган:

1927-1928 йил- 10 минглаб "Троцкийчилар"

1930-1933 йил- 10 миллиондан ортиқ "Қулоқлар"

1933 йил 8 ойида бўлиб ўтган очлиқ натижасида-6 миллион қиши

1937 йилгача- 17-18 миллион қиши

1937-1938 йил- (Буюқ террорлар йиллари)- 7 миллион қиши

1938-1940 йил- Поляк оилалари, Болтиқ бўйи аҳолисида- 2 миллион атрофида

1942-1944 йил 3 миллиондан ортиқ қиши - чечен, қрим-татар, грек, турк, қурд ва ҳақозо ҳалқлар қўчирилди. Уларнинг 1 миллиондан ортиги қўчиш қараёнида қийинчиликлар натижасида вафот этдилар.

1945-1946 йил- 5 миллион атрофида

1947-1953 йил- "Ленинград иши", "Врақлар иши" ва "Қосмополитлар иши" бўйича 58

модда бўйича ("Социализмга қарши пропаганда" айби билан)- 1 миллиондан ортиқ қиши.

Уруш даврида собик иттифок халкининг 30 миллионга яқини кирилиб кетди. Урушсиз, ноҳақ айблар билан 50 миллион кишини асоссиз Катагон килиниши таталитар тузумни, унинг раҳбари бўлган Сталинни умуман оқлаш мумкин эмаслигини исботлаб турибди.

Бунинг устига собик иттифок тарихчи олимлари ўртасида бўлиб ўтган воқеаларга, жараёнларга Сталинни тўлиқ алоқаси йўқдир, кўп қатломлар унинг хабарисиз бўлгандир, кўп ҳукмлар усиз бўлганку" деган фикрлар узок давом этди.

Архив ҳужжатлари тоталитар тузумни қарор топишида, катагонлик сиёсатининг бутун мамлакат бўйлаб ёйилишига унинг ҳар бир ҳукмида шахсан Сталиннинг иштироки ва раҳномолиги борлигини тасдиқлайди.

1934 йил 1 декабрда Сталиннинг кўрсатмаси билан Марказий Ижроия кўмитаси қотиби Енукидзе имзо қўйган, "қўлга олинганларнинг иши тезлатилсин улар кечирилмасин, ҳукмлар тезда амалга оширилсин" деган мазмунда директив ҳужжат эълон қилинган эди.

1937-1938 йилларда минглаб совет, партия, комсомол ва хўжалик ходимлари ва ҳарбийлар исм-шарифлари келтирилган, тайёрланган ва ҳукм эълон қилинган 383 та рўйхат Сталин тасдиғига берилди. У ҳеч иккиланмасдан бу рўйхат ва ҳукмларни тасдиқлади.

1937 йилда ВКП марказкоми номидан ички ишлар халқ комиссарлиги органларига қамалганларга нисбатан жисмоний усуллар қўллаш тўғрисида кўрсатма ҳам берилди. РФ собик фирма ҳужжат асрови манбаларидан.

1939 йил 20 январида Сталин марказком томонидан Республикалар партия марказқумларига, вилоят, ўлка партия кўмиталарига, ички ишлар халқ комиссарлари ва ички ишлар бошқармалари бошлиқларига телеграмма юбориб, кулаг* олинганларга нисбатан жисмоний қуч ишлатиш усулларида фойдаланиш, бу усулни доимий қўллашни талаб қилди. Жумладан унда шундай дейилган эди: "ВКП марказқуми шуни билдирадиги жисмоний қуч ишлатиш усулини қўллаш 1937 йилдан буён НКВД иш тажрибасида қўлланилмоқда ва унга ВКП марказқуми рухсат этган. Нима учун социалистик давлат ҳавфсизлиги органлари буржуазия қутурган агентларгача ишчилар синфи ва қолхозчиларнинг ашаддий душманларига нисбатан инсонпарвар бўлиши керак? ВКП марказқуми бундан буён ҳам халқ душманларига қарши жисмоний қуч ишлатиш усулидан фойдаланишни тавсия этади ва уни энг тўғри ва мақсадга мувофиқ усул деб ҳисоблайди".

Шахсга сизилиш йилларида шахсан Сталиннинг кўрсатмаси асосида жазолар қаттиқлаштирилди ва жиноий суд ишида шахс ҳуқуқи қамалганлиги йўқ қилинди. Бу ўз навбатида ўзбошимчилик ва қонунсизликка йўл очиб берди. 1934 йил 10 июлда собик иттифок партия марказкомининг "Алоҳида қенгашлар ташкил этиш тўғрисида"ги қарори эълон қилинди. Бу қарор асосида ОГПУ, НКВД ходимларидан иборат "учлик", "иккилик" қенгашлари тузилди, улар судсиз ҳоҳлаган кишини қамқариб, йўқ қилиш имкониятига эга эди.

Қўрилиб турибди-ки, юқорида зикр этилган ҳужжатларнинг ҳаммаси 20-йиллардан то "дохий" вафотигача бўлиб ўтган барча ҳунрезликлар шахсан Сталин қўл остида амалга оширилганлигини тасдиқлаб турибди. Ўша давр мамлакат бош прокурори Вишинский, НКВД, ОГПУ, ички ишлар комиссарлиги раҳбарлари Ягода, Ежов ва Бериялар эса Сталин яратган қатл апаратини юргизишга бутун қучи билан ёрдам бердилар. Улар "дохий"нинг мақсадларини амалга оширишда "қонун қул" сифатида хизмат қилдилар. Собик ҳукмрон фирма ва шўро ҳукуматининг қатогонлик сиёсати 80-йилларда яна ўз

аппаратини юргиза бошлади. Бирок, энди бу сиёсат марказ танлаган айрим Республикаларда амалга оширила бошланди.

Шуни такидлаш жоизки, собик иттифок аввал бошданок сохта, кўрама эди. Унга республикалар мажбуран бирлашган эдилар. Шунинг учун ҳам улар ўз халки, миллий давлатчилиги кадриятлари, хохиш-иродаси инobatга олинмаган бу иттифокдан бутунлай норози эдилар. Аммо ундан чиқишнинг иложи йўқ эди. Гарчи собик иттифок Конституциясида бундай коида мавжуд бўлсада, кучли марказ, армия, давлат хавфсизлиги кўмитаси каби асосий кучлар бу иттифокнинг таянч нукталари эди. Шўролар тузумининг қарийиб 70-йиллик ҳукмронлик даврида тўпланиб қолган муоммалар 80-йиллар ўрталарига келиб юзага чиқа бошлади. Энди куч билан иттифокни сақлаб қолиш мумкин бўлмай қолганди. М.С.Горбачев собик иттифок ҳукмрон партияси раҳбари бўлгач янги ҳокимият шўро җамияти тўқнаш қелган қийинчиликлар ва тўпланиб қолган муаммоларни ҳал қилмасдан туриб мавжуд давлат ва тизимни сақлаб қолиш мумкин эмаслигини англаб етди. Натижада җамиятни янгилаш, ижтимоий иқтисодий ва сиёсий ҳаётда жиддий ўзгаришлар қилиш йўллари излана бошлади.

Ҳукмрон Фирқа марказкумининг 1985 йил (апрел) пленуми мамлакатда вужудга қелган вазиятни таҳлил қилиб, шўро җамиятини ва янгилаш зарурлиги борасида кўрсатмалар берди. Натижада Ўзбекистонга "кадрлар десанти" юборилди. СССР прокуратураси ходимлари, ашаддий шовинистлар Гдлян ва Ивановлар раҳбарлигидаги терговчилар гуруҳи Ўзбекистонга қелиб "енг шимариб" ишга қиришдилар. Гдлян ва Ивановлар бошчилигида марказдан юборилган терговчилар марказнинг қўллаб қувватлиши билан улар "ўзбеклар иши", "Пахта иши", "ўзбек мафияси" деган сохта уюдирмаларни тўқиб чиқардилар. Бундан мақсад ўзбек халқини, Ўзбекистонни нафакат иттифокда, қолаверса дунёда бадном қилиш, җазолаш ва шу йўл билан бошқа иттифокчи республикаларни чўчитиш бўлиши эди. Афсуски, Ўзбекистоннинг ўша вақтдаги раҳбарлари буни кўра қила туриб қолдим демадилар, аксинча десантчиларга қўмақлашдилар. Бунинг оқибати эса уларнинг ўзлари учун ҳам ҳалокатли бўлди. Десантчилар ўзбек халқини кўз бўямачиликда, порахўрликда, қўшиб ёзишларда, боқимандаликда ва ҳақдорларда айблаб, фирқа ва давлат раҳбарларидан тортиб оддий деҳқонларгача тақиб остига олдилар. Биргина сохта, уйлаб қиқилган "Пахта иши" натижасида 25 мингга яқин республикамиз фуқаролари қийноқларга солинди, судсиз, терговсиз қамалди. Буларни орасида кексалар, қомилдор аёллар, ногиронлар ҳам бор эди.

Айбсиз қишларга җисмоний куч ишлатиш, қўрқитиш йўли билан айблар қўйилди. Оддий меҳнатқашлардан қатта микдорларда қул, ўз раҳбарлари тўғрисида нотўғри кўрсатмалар бериш талаб қилинди. Республикада "адолатсизликлар", қўшиб ёзишлар ҳақида марказий газета-журналларда, радио ва телевиденияда мунтазам хабарлар босилиб, миллимиз шайни бадном, шарманда қилинди.

Бундай ҳолат республикада амалга оширилиши қозим бўлган иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий ислохотларга ҳам қуқур салбий таъсир кўрсатди. Мамлакатдаги мавжуд маъмурий ислохот тизими, "кадрлар десанти" сиёсати натижасида янада қўчайган "қўқув" иқтисодий ва ижтимоий соҳада жиддий қайта қурилишларга олиб қелмади.

Хўжалик ҳисоби ёки бригада қудратига ўтқазилган бир қанча саноат соҳалари, қурилиш ва транспорт қорхоналари, пахтачилик бригадалари, совхозлар бўлиқлари деярли ислох қилинмаган вазирликлар ва идораларнинг эскича тўраларча иш олиб қоришлари натижасида ислохотлар йўлидан қора олмадилар. Бу ҳол меҳнат җамоалари ташаббуси

ва фаоллигини бўғиб кўйди, фан-техника тараккиётига тўганок бўлди. Натижада бутун собик иттифокда бўлганидек, Ўзбекистонда ҳам ижтимоий-иқтисодий ривожланишда туб ўзгаришлар яратишга қаратилган қайта қуриш муваффақиятсизликка учради.

Қайта қуришнинг иттифокчи республикалар мақоми ва ҳуқуқни кенгайтириш ҳақидаги режалари ҳам амалга ошмади. Республиканинг олтин, тоғ-қон, газ, металлургия, машинасозлик, электротехника, қимё каби муҳим саноат тармоқлари ҳам марказ ихтиёрида қолаверди. Шунинг айтиш керакки, бу даврда иттифок раҳбарияти Ўзбекистонда қатъан пахтани қайта ишлашдан 75 млрд.рубли фойда олишни билгани ҳолда, республикамизни дотациялар ва молиявий ёрдамга муҳтож, деб уни боқимандаликда айблашда давом этдилар.

Собик иттифокда ва республикада вужудга келган вазият, миллий урф-одатлар, анъаналар, қадриятларнинг топтилиши, халқимиз орасида турли кўринишларда марказ сиёсатидан норозиликларнинг кўчайишига олиб келди. Таҳқирлаш ва қамситишлардан беғиб қолган халқ ўз ҳақ ҳуқуқини талаб қилишга қиришди. Мақитларнинг ёпилиши, диний эътиқоднинг таъқиб қилиниши, ҳатто энг яқин қишиши вафот этганда ҳам уни охириги манзилга қузатишдан қўчиб туриш, "Наврўз" байрамининг сохталаштирилиб "Наврўз" деб эълон қилиниши, ўз гўдагига алла айтиб овитишни ҳам унитиш, миллатлараро муносабатларнинг атайин қескинлаштирилиши (Фарғона, Уш, Қўқон, Парқент воқеалари) ва бошқа ҳолатлар халқимизнинг кўзини оча бошлади.